

М. В. Калінчик, доктор економічних наук

Полтавська сільськогосподарська академія

О. А. Петриченко, кандидат економічних наук

Вінницький національний аграрний університет

К. О. Лисенко

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА УКРАЇНИ

Показано стан, тенденції та ефективні шляхи розвитку галузі молочного скотарства України. Представлена динаміка рівнів рентабельності виробництва продукції тваринництва і молока сільськогосподарськими підприємствами, поголів'я молодняка великої рогатої худоби і корів, експорту та імпорту молочної продукції (в перерахунку на молоко), а також ціни реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами і собівартість його виробництва за піддослідний період.

Ключові слова: *молочне скотарства, експорт, імпорт, ринок, рівень рентабельності, корми, продукція, збут.*

Після одержання незалежності Україна стояла перед дилемою швидкої зміни структури економіки у відповідності до світових тенденцій попиту на сільськогосподарську продукцію і продукти її переробки. В першу чергу потребувалося удосконалення технологій із гарантуванням якості продукції згідно світових вимог, а також розвиток інфраструктури, яка б сприяла реалізації, зберіганню та переробці сільськогосподарської продукції з мінімальними витратами ресурсів і справедливим розподілом прибутків між усіма учасниками інтегрованого виробництва. У молочному скотарстві в першу чергу необхідно було запровадити доїння корів у доїльних залах, а потім переоснастити систему заготівлі і зберігання кормів. Останнє забезпечило б заготівлю доброякісних кормів, які матимуть високі споживчі властивості. За виробництва високоякісних продуктів вирішувались би питання їх експорту, адже Україна виробляла молока в розрахунку на одного жителя майже на 30 % більше від фізіологічної норми.

Започатковані реформи на її старті мали інший вектор розвитку подій – паювання земель і основних фондів між працівниками аграрної сфери економіки. Якщо, наприклад, селянин одержав на пай 1 корову і 1/3 приміщення для утримання корів (місткість 100—200 корів), то така комбінація ресурсів продукувала лише збиткове виробництво, адже амортизація і

поточний ремонт у 100—200 разів будуть вищими від варіанта повної зайнятості приміщення тваринами. За відсутності ринків збуту молочної продукції, яка не відповідає вимогам ЄС і СОТ, реформовані підприємства на орендованій землі за попередньо створених потужностей часів СРСР зіштовхнулись з проблемою внутрішнього різкого зниження попиту на продукти харчування. Як відповідь на таку економічну ситуацію об'єктивно згідно ринкових законів могло бути лише відповідне скорочення пропозиції з негативними наслідками – порушенням тваринницьких приміщень і різкому скороченні поголів'я тварин. Низька якість молочної продукції, яка вироблена із сировини, що стала надходити і зростати в обсягах від дрібних господарств населення, звузила географію експорту лише до однієї країни із дефіцитом продуктів харчування – Росії. Одночасно з реформуванням економіки зростало безробіття, еміграція, зниження доходів населення, що одночасно скорочувало споживання молочної продукції і через зворотній зв'язок – спонукало додаткове скорочення поголів'я тварин. У свою чергу, нестабільність зовнішнього попиту одного імпортера (Росії) призводила до падіння цін реалізації молока, який був нижчий від рівня собівартості його виробництва. Після чого спостерігався новий етап скорочення поголів'я великої рогатої худоби і руйнування тваринницьких приміщень. У роки (місяці) відмови Росії від української молочної продукції зупиняли виробництво не тільки сільськогосподарські підприємства, а й молочні заводи. За таких реалій Україна стала перед вибором вирішення проблеми щодо збільшення рівня споживання населенням молочних продуктів і м'яса (на 30—45 % нижчі від фізіологічних норм): нарощувати імпорт молочних і м'ясних продуктів або ж відновлювати власне тваринництво.

За останні 10 років (2001—2011 рр.) доходи населення України зросли у 6 разів, а витрати сукупних доходів на харчування – у 5 разів. Внаслідок одночасного зростання цін на молочні продукти і м'ясо витрати сукупних доходів населення на харчування практично не змінюються і складають більше 50 %, тоді як в розвинених країнах 10—25 %. Відзначимо, що за такого зростання доходів населення в багатьох країнах світу витрати на харчування скоротилися від 40—50 % до 10—25 %. Безперечно, що в нашому випадку, неконтрольованому зростанню цін пропорційно зростанню доходів, важко звинуватити Антимонопольний Комітет за відсутність достатньо організованого контролю за цінами, що постійно зростають. У нього відсутня методика розрахунку розподілу ціни між усіма учасниками інтегрованого виробництва продукції тваринництва. З іншого боку сільськогосподарські товаровиробники не забезпечують досягнення високого рівня продуктивності тварин й концентрації виробництва як основних складових низької собівартості та ефективності виробництва молока.

У 2011 р. порівняно із 1990 р. споживання молочних продуктів скоротилось на 45 %, м'яса – на 25 % й стало складати відповідно 204,9 і 51,2 кг за рік, що на 36–46 % менше від фізіологічної норми. Якщо у 2010 р. згідно даних обстеження домогосподарств Держкомстатом України населення витратило 34,3 млрд сукупних доходів на молочні продукти й 73,6 млрд грн. – на м'ясо, то повна доступність до молочних продуктів забезпечила б додаткову виручку на 29 млрд грн. й до м'ясних – на 41,4 млрд грн. Зараз різке скорочення споживання яловичини компенсувалось зростанням виробництва і споживання м'яса птиці. Постійне скорочення споживання продукції тваринництва населенням України за дрібнотоварного виробництва негативно відображалось на рентабельності виробництва (табл. 1).

1. Динаміка рівнів рентабельності виробництва продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами за 1990—2010 рр., %

Роки	Продукція тваринництва	З неї					
		м'ясо великої рогатої худоби	м'ясо свиней	м'ясо овець та кіз	м'ясо птиці	молоко	яйця
1990	22,2	20,6	20,7	2,3	17	32,2	27,3
1991	33,9	43,9	36	29,3	2,6	21,7	47,1
1992	76,1	131,2	95,4	119	32	39,6	67,8
1993	56,7	88	67	84,7	13,4	42	75,1
1994	15,7	29,8	31	28,9	-2,3	-5,2	55
1995	-16,5	-19,8	-16,7	-31,9	-18,4	-23,2	36,5
1996	-39,7	-43,1	-42,1	-51,8	-32,8	-44	-2,4
1997	-54,3	-61,5	-57,4	-58,8	-44,9	-53,7	-5,5
1998	-49,9	-59,3	-47,4	-59,4	-43,4	-46,7	-1,3
1999	-46,6	-57,9	-51	-57	-45,5	-36,6	-0,7
2000	-33,8	-42,3	-44,3	-46,4	-33,2	-6	10,6
2001	-6,6	-21,4	-7,2	-24,9	-1,7	-0,8	25,1
2002	-19,8	-40,5	-16,9	-26,7	-1,1	-13,8	14,6
2003	-18,8	-44,3	-33	-37,8	11,0	9,9	18,5
2004	-11,3	-33,8	-14,4	-44,3	3,8	-0,4	15,2
2005	5	-25	14,9	-32,1	24,9	12,2	23,5
2006	-11	-38,4	-9,2	-34,3	12,1	-3,7	-6,8
2007	-13,4	-41	-27,6	-46,4	-19	13,8	9,1
2008	0,1	-24,1	0,3	-38,6	-11,3	4,1	13
2009	5,5	-32,9	12,1	-31,8	-22,5	1,4	13,1
2010	7,8	-35,9	-7,8	-29,5	-4,4	17,9	18,6
2011		-24,8	-3,7	-39,6	-16,8	18,5	38,8

Як бачимо з таблиці 1 з початком реформування виробництва продукції тваринництва стало збитковим. За останні 3 роки в цілому стали рентабельними завдяки збільшенню рівнів рентабельності виробництва яєць і молока. У 2011 р. від реалізації молока сільськогосподарські товаровироб-

ники одержали 958 млн грн. прибутку, а від реалізації яєць – 1563 млн грн. При цьому від реалізації молодняку великої рогатої худоби збиток склав 673 млн грн., свиней – 196 і птиці – 147 млн грн. Довготривала тенденція збитковості виробництва, що пов'язана з відсутністю ринків збуту, спонукала до скорочення поголів'я великої рогатої худоби (рис. 1).

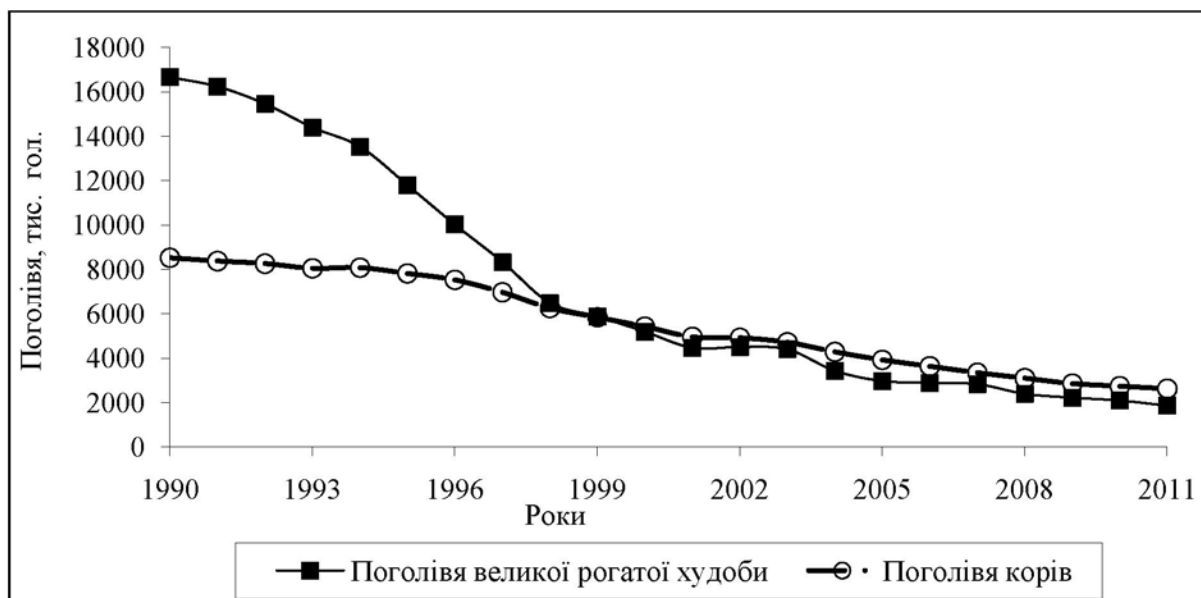

Рис. 1. Динаміка поголів'я молодняку великої рогатої худоби і корів за 1990—2011 рр.

З початком реформування, на початок 2011 р. порівняно із 1990 р., поголів'я великої рогатої худоби скоротилось майже у 9 разів, а корів – у 3,2 разу. Внаслідок таких тенденцій на початок 2011 р. поголів'я корів стало перевищувати поголів'я молодняку великої рогатої худоби, тоді як на початку реформування поголів'я корів було у 2 рази меншим. Тобто, поголів'я молодняку великої рогатої худоби почали реалізувати у віці до 1 року з низькою живою масою, що стало однією з причин дефіциту не тільки яловичини, а й поголів'я нетелів для оновлення основного стада корів. За період 1990—2010 рр. виробництво молока в Україні скоротилось у 2,2 разу. Виробництво м'яса (у забійній вазі) до 2006 р. скоротилось у 2,7 разу, а в наступні роки завдяки розвитку промислового птахівництва почало зростати й у 2010 р. порівняно із 2005 р. збільшилось майже на 30 %. За ці ж роки скорочувались також обсяги експорту молочної продукції (в перерахунку на молоко) (рис. 2).

Як бачимо, з 2001 р. мало місце нарощування експорту молочної продукції й досягло свого піку у 2004 р., а із 2005 р. – постійне скорочення її обсягів. В останні 2009—2011 рр., обсяги експорту більше як у 2 рази нижчі, ніж у 2004 р. І хоч за цей період реалізаційна ціна молока для това-

ровиробників щорічно зростала, проте це не вплинуло з їх боку на збільшення пропозиції молока.

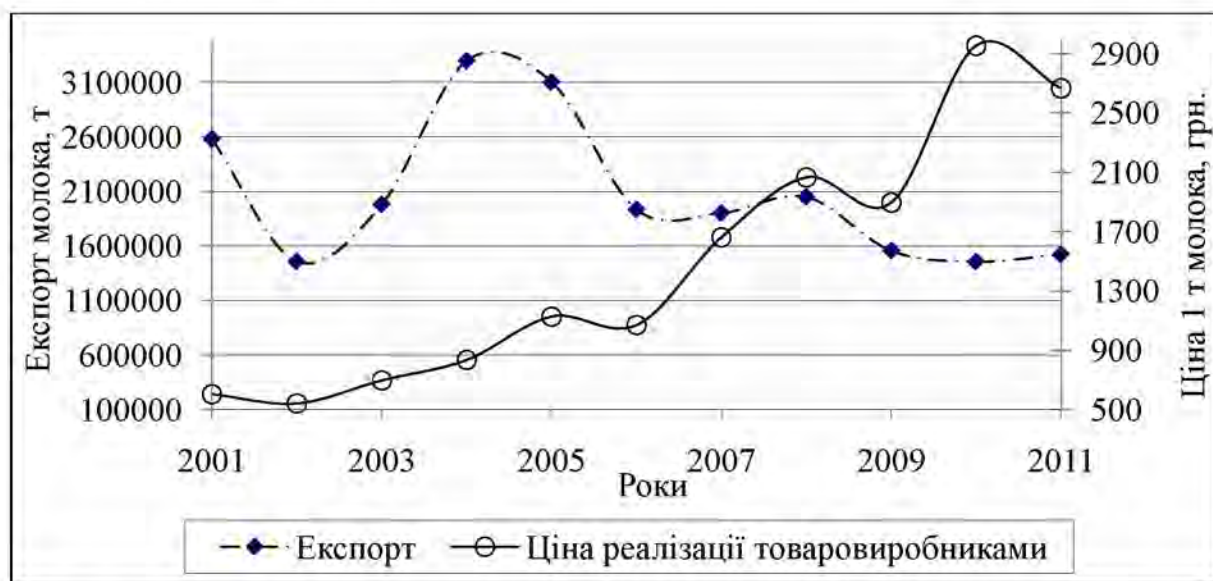

Рис. 2. Динаміка експорту молочної продукції (в перерахунку на молоко) і ціни реалізації молока товаровиробниками за 2001—2011 рр.

Постійне скорочення поголів'я тварин, збитковість виробництва у значній кількості підприємств, незмінний рівень споживання молока і молочних продуктів навіть при зростанні доходів населення призвело до вкрай негативного явища – імпорту молочних продуктів (рис. 3).

Постійна цінова нестабільність на ринку молочних продуктів, що пов'язана з нестабільністю їх експорту (в окремі роки експортували до 30 % продукції молочних заводів), призводила до збитковості виробництва молока багатьма сільськогосподарськими підприємствами й у кінцевому підсумку – до дефіциту молочних продуктів. Якщо за 2001—2004 рр. обсяги імпорту молочних продуктів (у перерахунку на молоко) склали всього 60—70 тис. т, то уже у 2009 р. – майже 600 тис. т (у 2010 р. – близько 340, у 2011 р. – 347 тис. т), або у 8—10 разів більше. В основному в 2009—2011 рр. порівняно з 2001 р. збільшився імпорт згущеного і сухого молока (у 25—35 разів) та масла вершкового (у 3—10 разів). Частка цих двох продуктів становить більше 55 % загального обсягу імпорту молочної продукції (у перерахунку на молоко). Сприяло також імпорту молочної продукції зниження цін за рахунок зміни структури – збільшення частки значно дешевшого сухого молока. У 2009 р. порівняно із 2004 р. ціна імпорту 1 т молочних продуктів (у перерахунку на молоко) знизилась у 2,5 разу.

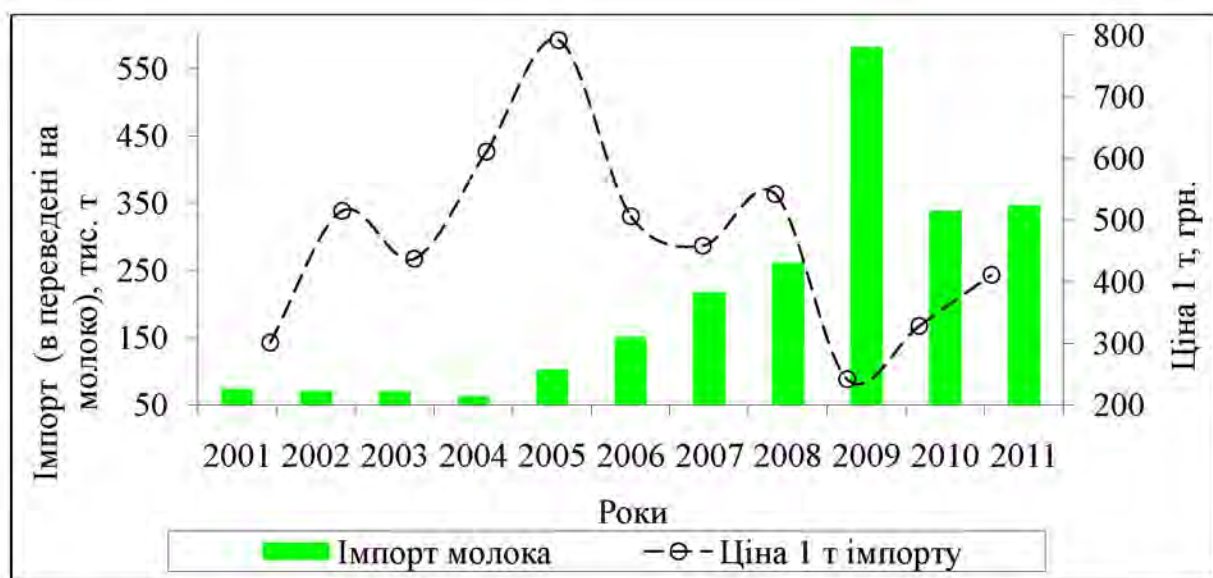

Рис. 3. Динаміка імпорту молочних продуктів (у перерахунку на молоко) за 2001—2011 рр.

Відмітимо, що у світі зростає попит на молочну продукцію як результат загальної тенденції збільшення багатства країн та їх жителів, особливо в Азії. Одночасно, більше 2/3 населення країн світу за прогнозами ФАО у недалекому майбутньому в розрахунку на одного жителя буде припадати менше 0,1 га ріллі, тоді як в Україні, Росії й Аргентині – більше 0,8 га. При цьому галузь тваринництва забезпечує високу зайнятість населення та ще більший прибуток у розрахунку на 1 га ріллі порівняно із галузями рослинництва. Нарощувати виробництво продукції тваринництва країни із низькою забезпеченістю землі (Китай, Індія, Пакистан, Бангладеш тощо) та несприятливими умовами для утримання тварин не в змозі. Україна має всі можливості не тільки відновити галузь молочного скотарства для задоволення внутрішніх продовольчих потреб, а й для потреб експорту. Проте конкурувати на світових ринках можуть лише великотоварні підприємства (табл. 2).

Як бачимо, спостерігається однакова тенденція як за часів СРСР, так і в ринкових умовах – рівень рентабельності зростає при збільшенні концентрації виробництва молока. Якщо у 1987 р. в розрахунку на одне підприємство концентрація виробництва молока складала 0,1—25 т за рік, а рентабельність – до 7 %, то за концентрації 4 тис. т – 30—39 %. У 2005—2010 рр. за низької концентрації виробництва молока рівень збитковості склав 32—47 %, то за високої концентрації – 5—30 % прибутковості. Тобто, підвищення ефективності виробництва молока в підприємствах з ростом його концентрації, але до визначеного рівня, є закономірною тенденцією у будь-якій країні за будь-якої форми власності і господарювання (рис. 4).

2. Динаміка рівня рентабельності виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами залежно від його концентрації, %

Групи підприємств за рівнем виробництва молока, тонн	Роки					
	1987	1991	2005	2007	2009	2010
До 0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
0,1—25	4,7	6,8	-44,0	-47,1	-41,1	-31,8
25,1—50	4,3	0,2	-41,3	-36,7	-36,8	-15,7
50,1—150	8,6	-7,7	-26,5	-21,0	-27,9	-14,0
150,1—300	15,1	-0,4	-17,4	-10,8	-19,4	-3,1
300,1—500	20,5	3,2	-4,4	1,2	-14,5	2,7
500,1—750	21,9	7,6	2,3	6,8	-6,7	11,2
750,1—1000	20,6	12,1	12,0	16,6	0,1	16,0
1000,1—1500	18,8	15,4	18,3	17,4	3,6	20,1
1500,1—2500	19,1	23,0	27,3	25,8	3,6	21,9
2500,1—4000	24,0	30,7	41,1	31,5	11,8	26,5
більше 4000	30,0	39,1	32,3	14,1	5,4	19,3
По Україні	21,8	21,9	12,2	13,8	1,4	17,8

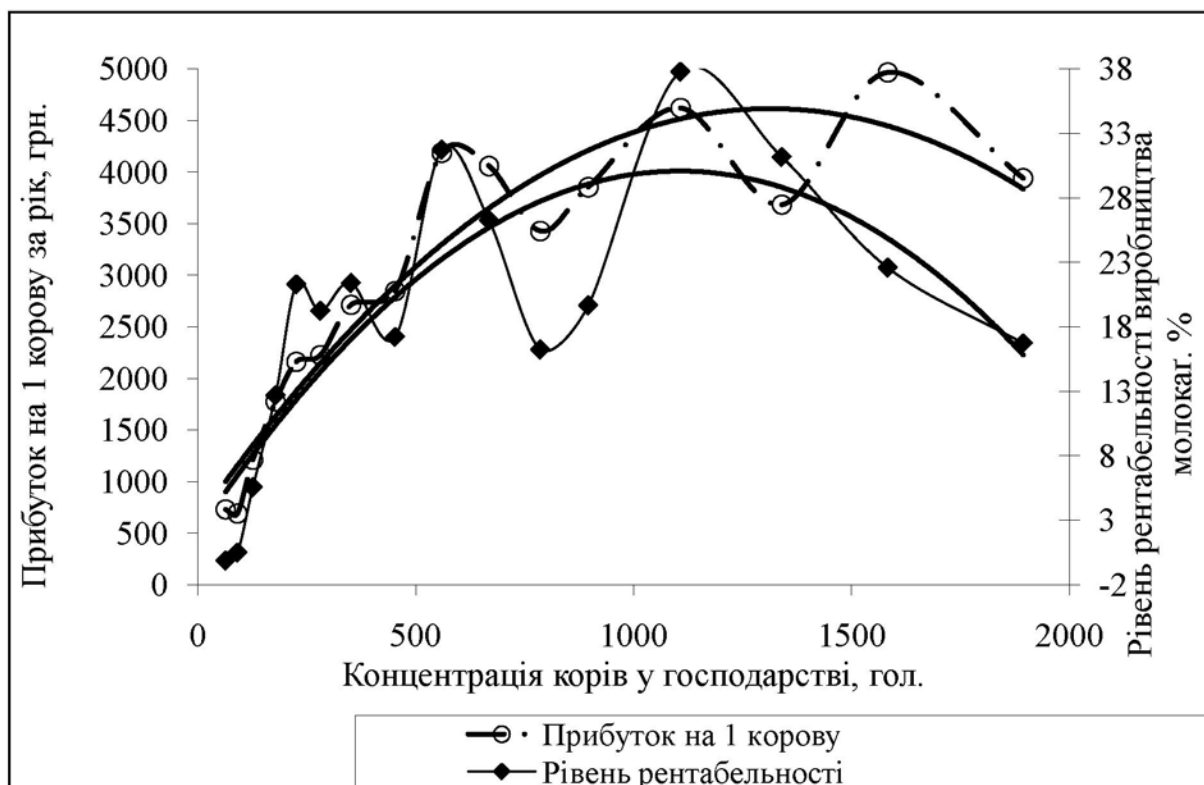

Рис. 4. Залежність ефективності виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах від концентрації корів, 2010 р.

За утримання на фермі всього 50 корів рівень прибутку на 1 корову і рентабельності найнижчі (відповідно 700 грн. і – 0—1%). Найвищий рівень прибутку у 2010 р. одержали за 1,3—1,5 тис. корів в одному господарстві, хоч рівень рентабельності найвищий при концентрації 1—1,2 тис. корів.

В Україні з початком реформування його вектор мав направлення на пошук ефективного власника і за всі роки призвів до структурних зрушень у розподілі сільськогосподарських підприємств за рівнем концентрації виробництва молока (табл. 3).

3. Питома вага сільськогосподарських підприємств за концентрацією виробництва молока у 1987—2010 рр., %

Групи підприємств за рівнем виробництва молока, тонн	Роки							
	1987	1991	1996	1999	2005	2007	2009	2010
до 0	15,6	13,9	8,4	10,9	36,4	55,3	70,6	73,6
0,1—25	0,2	0,2	1,2	3,0	7,4	5,5	2,9	2,0
25,1—50	0,2	0,3	1,1	3,5	5,7	3,7	2,1	1,6
50,1—150	0,7	1,1	6,9	18,2	15,5	9,9	4,8	4,4
150,1—300	1,4	2,3	15,4	23,8	11,2	7,5	4,6	4,0
300,1—500	2,7	4,9	21,0	18,5	8,4	5,5	3,6	3,4
500,1—750	5,8	10,6	18,4	10,5	5,4	4,2	3,1	3,0
750,1—1000	8,8	12,2	11,0	4,8	3,1	2,3	2,1	2,0
1000,1—1500	19,4	20,7	9,9	4,2	3,1	2,4	2,2	2,1
1500,1—2500	27,1	22,1	5,2	1,9	2,4	2,1	2,1	1,8
2500,1—4000	13,9	9,3	1,2	0,6	1,0	1,0	1,1	1,2
більше 4000	4,1	2,5	0,2	0,2	0,5	0,7	0,9	0,9
По Україні	100	100	100	100	100	100	100	100

Так, у 1987 р. лише 15,6 % сільськогосподарських підприємств (із 11,5 тис.) не утримували корів, у 2007 р. – більше 55 % з різким подальшим збільшенням їх частки в наступні роки. І вже у 2010 р. таких підприємств було майже 74 %. Частка підприємств, які виробляли за рік більше 1 тис. т молока (утримували більше 300 корів) у 1987 р. складала 65 %, а у 2010 р. – лише 6 % (20,6 % – решта підприємств з нижчою концентрацією виробництва молока з утриманням 5—250 корів). Дилема, що робити, стає зрозумілою – відновлювати галузь молочного скотарства й зайняти своє належне місце у світовому поділі праці за стабільно зростаючого попиту на молочні продукти. Про що не скажеш щодо стабільності попиту на іншу сільськогосподарську продукцію і продукти її переробки.

Активна участь такої великої кількості підприємств у проведеному обстеженні пов'язано із тенденцією поведінки реалізаційних цін та собівартості виробництва молока у сільськогосподарських підприємств за домінування навіть дрібних за розмірами молочних ферм за останні 10 років (рис. 5).

Як бачимо, за 2001—2011 рр. спостерігається тенденція перевищення темпів росту ціни над темпами зростання собівартості виробництва молока сільськогосподарськими товаровиробниками. Причому з року в рік вона значно покращується. За незмінної тенденції рівень рентабельності виробництва молока у 2012 р. складе 38 %, а у 2015 р. – 42 %.

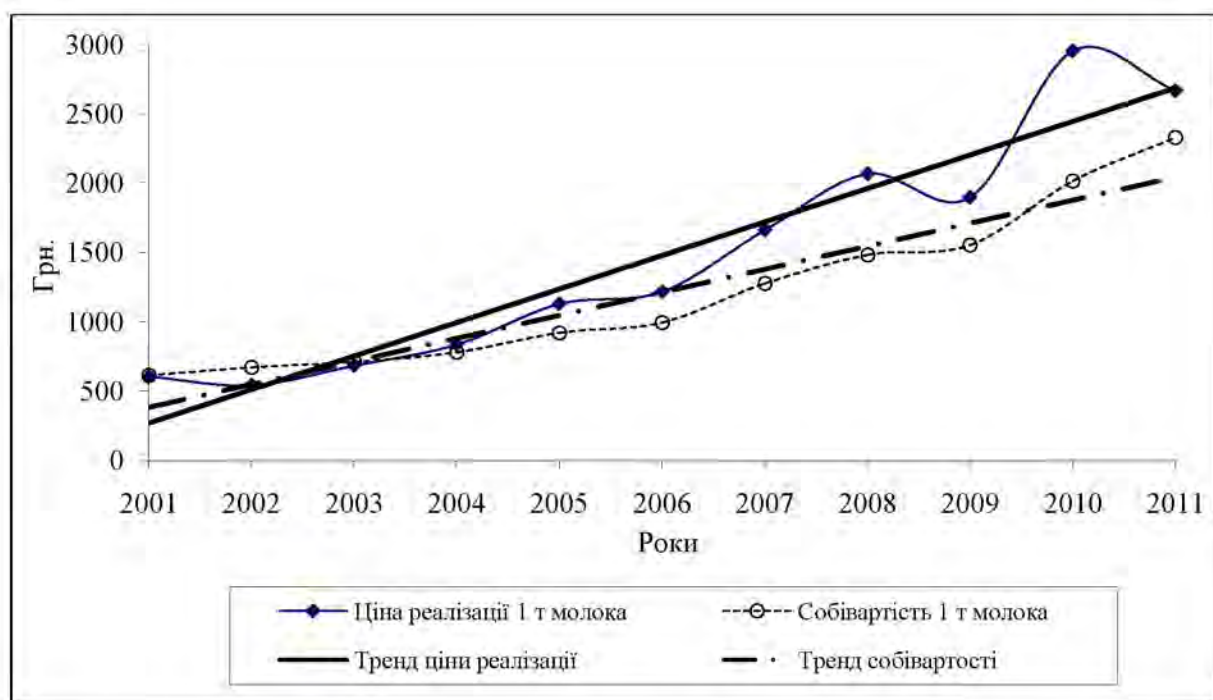

Рис. 5. Динаміка ціни реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами і собівартості його виробництва за 2001—2011 рр.

Відмітимо, що за 2001—2011 рр. потужні молокозаводи гарантували на 20—35 % вищу ціну підприємствам, які утримують більше 500 корів, порівняно із цінами, які склались для дрібних підприємств, за досягнення двох основних параметрів: великі обсяги молока-сировини і високу його якість (табл. 4). Одержання високої якості в окремих дрібних підприємствах втрачає сенс із-за його заготівлі й транспортування з партіями молока, яке надходить від багатьох інших дрібних підприємств і за визначенням стає неякісним.

Висновки

1. Ефективний розвиток молочного скотарства може бути за умови встановлення на перспективу стабільних країн-імпортерів молочних продуктів й відмовитись від стратегії орієнтування лише на одного імпортера – Росію. Стабільний попит є запорукою успіху цінової стабілізації на внутрішньому і зовнішньому ринках, а відповідно буде підтримуватись конкурентне середовище для сільськогосподарських товаровиробників.

**4. Залежність цін реалізації молока від концентрації його виробництва
в сільськогосподарських підприємствах, грн**

Групи підприємств за рівнем виробництва молока за рік, т	Роки			
	2005	2007	2009	2010
0,1—250	922,7	1175,8	1577,0	2372,2
250,1—500	827,4	1064,6	1564,5	2186,6
500,1—1500	861,7	1147,5	1556,1	2166,8
1500,1—3000	894,8	1273,0	1590,1	2285,6
3000,1—5000	967,9	1352,8	1606,2	2390,3
5000,1—7500	969,6	1362,5	1738,6	2607,4
7500,1—10000	1014,3	1429,6	1817,0	2609,4
10000,1—15000	1093,1	1440,7	1838,4	2821,0
15000,1—25000	1090,7	1479,3	1832,0	2831,3
2500,1—40000	1263,5	1665,1	2061,9	3111,4
більше 40000	1123,6	1281,8	1841,0	2913,4
По зоні Степу	1042,7	1379,3	1821,4	2794,7
0,1—250	843,1	1129,9	1498,7	2299,2
250,1—500	916,0	1113,3	1439,8	2216,0
500,1—1500	893,0	1178,4	1417,9	2159,5
1500,1—3000	924,9	1265,9	1497,2	2329,2
3000,1—5000	949,7	1346,8	1592,7	2422,4
5000,1—7500	986,9	1401,6	1639,6	2485,5
7500,1—10000	1025,9	1445,0	1650,8	2522,2
10000,1—15000	1032,8	1484,2	1740,0	2667,4
15000,1—25000	1062,5	1529,9	1780,3	2708,7
2500,1—40000	1154,8	1594,7	1824,0	2702,1
більше 40000	1173,4	1645,9	1911,4	2904,8
По зоні Лісостепу	1048,7	1506,0	1786,0	2724,6
0,1—250	798,2	1057,9	1339,9	2042,8
250,1—500	782,7	998,1	1396,6	2035,1
500,1—1500	807,0	1100,4	1329,7	2035,3
1500,1—3000	861,5	1176,3	1427,9	2168,9
3000,1—5000	876,0	1242,2	1422,8	2213,9
5000,1—7500	962,2	1278,5	1469,1	2272,6
7500,1—10000	940,0	1277,9	1550,5	2315,9
10000,1—15000	985,1	1386,4	1603,3	2510,3
15000,1—25000	1054,8	1526,1	1648,5	2532,4
2500,1—40000	1136,6	1609,5	1831,3	2805,5
більше 40000	1405,0	1684,9	1830,3	2910,6
По зоні Полісся	980,6	1377,2	1603,1	2502,1
0,1—250	843,0	1120,5	1463,7	2243,6
250,1—500	840,9	1059,2	1455,4	2138,4
500,1—1500	856,1	1140,1	1405,8	2110,5
1500,1—3000	899,2	1243,3	1501,1	2266,7
3000,1—5000	936,3	1320,5	1542,0	2352,9
5000,1—7500	977,1	1364,0	1618,6	2459,0
7500,1—10000	1004,7	1399,6	1652,2	2477,2
10000,1—15000	1034,9	1456,8	1736,9	2662,4
15000,1—25000	1067,1	1520,1	1764,2	2701,6
2500,1—40000	1164,3	1607,7	1862,4	2791,1
більше 40000	1177,9	1525,4	1887,1	2906,9
По Україні	1033,4	1452,5	1760,3	2698,1

2. Реконструкція молочних ферм або нове їх будівництво стає ефективним за достатньої концентрації поголів'я корів – в одному підприємстві не менше 400 корів. Такі ферми забезпечуються більш якісними і дешевшими кормами (ефективніше використовується кормозбиральна техніка) та одержують якісну молочну продукцію.

3. Механізм державної і справедливої підтримки сільськогосподарських підприємств передбачатиме розробку бізнес-планів, їх оцінку експертів на предмет ефективності витрат ресурсів й забезпечення виробництва якісної продукції й конкурентоспроможність на перспективу.

4. За стабільної цінової ситуації, як реакції на стабільні ринки збуту на молочну продукцію, стимулюватиметься процес нарощування поголів'я корів, їх продуктивності й обсягів виробництва якісного молока. В такому середовищі будуть створюватись вертикально інтегровані структури виробництва молочної продукції та сировинні зони молокопереробних підприємств і заготівельних пунктів.

Бібліографічний список

1. *Калінчик М. В.* Варіанти організації оптимальних за розмірами спеціалізованих сільськогосподарських підприємств з виробництва продукції молочного скотарства / М. В. Калінчик, О. А. Петриченко // *Агросвіт*. – 2009. – № 20. – С. 23—28.

2. *Петриченко О. А.* Тенденції розвитку ефективності галузі скотарства / О. А. Петриченко // *Зб. наук. праць ВДАУ*, 2009. – Вип. № 39. – С. 45—55.

3. *Петриченко О. А.* Підвищення ефективності молочного скотарства за рахунок концентрації виробництва та розвитку кормової бази (Електронний ресурс) / О. А. Петриченко. – Режим доступу: // *Ефективна економіка*. – www.economy.nayka.com.ua.